

УДК 398:82.09 (477)

Янковська Жанна,*кандидат філологічних наук, доцент кафедри культурології та філології Національного університету "Острозька академія", м. Острог*

ФОЛЬКЛОРИЗМ ЯК ЗАСІБ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ОБРАЗІВ У ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА "МАРУСЯ"

Проблеми гендеру досліджуються сьогодні фахівцями різних наукових галузей. Має відображення і заслуговує на увагу також цей аспект і в галузі художньої літератури. Зокрема, у цій розвідці зроблено спробу проаналізувати використання фольклоризму як засобу індивідуалізації чоловічих та жіночих образів у повісті Г. Квітки-Оснoв'яненка "Маруся".

Ключові слова: *проблеми гендеру, індивідуалізація образів, фольклоризм, елементи фольклоризму, повість Г. Квітки-Оснoв'яненка "Маруся".*

Yankovska J. Folklore as a means of individualization of images in story by G. Kvitka-Osnovianenko "Marusia"

Issues of gender are studied today by specialists of different scientific fields. It has display and deserves attention as this aspect in the field of fiction. In particular, in this exploration attempt to analyze the use of folklore as a means of individualization of male and female characters in the story G. Kvitka-Osnovianenko "Marusia."

Keywords: *gender issues, individualization images, folklore, folklore elements, story by G. Kvitka-Osnovianenko "Marusia".*

Проблеми гендеру, що сьогодні широко обговорюються в наукових колах, є, можна сказати, наскрізними, і тому досліджуються науковцями з погляду як різних наукових галузей, так і з хронологічного ракурсу. Гендерні аспекти можна простежувати і крізь призму літературних творів, які є правдивим відображенням конкретного періоду існування суспільства, а тому, особливо у змалюванні героїв, віддзеркалюють певний етап гендерних відносин.

Не є винятком і українська література у різні періоди її існування та розвитку. Причому кожен автор використовує свої власні засоби

для зображення гендерних ознак героїв своїх творів. Зокрема, як заявлено у темі цієї розвідки, Г. Квітка-Основ'яненко обрав засобом індивідуалізації героїв аналізованої повісті “Маруся” саме фольклоризм.

Явище фольклоризму у словесній творчості досліджували такі відомі вчені, як Р. Кирчів, І. О. Денисюк, С. Мишанич, У. Б. Далгат та інші. Окремо творчість Г. Квітки-Основ'яненка була предметом наукового зацікавлення П. Куліша, О. Гончара, А. Шамрая, Р. Міщука, С. Зубкова, О. К. Дорошкевича, В. Кичигіна і т. д. Проте застосування письменником фольклоризму як засобу індивідуалізації образів в окремо взятому творі (зокрема, повісті “Маруся”) предметом дослідження не обиралося.

Перш ніж звернутися безпосередньо до аналізу твору, окреслимо саме поняття фольклоризму в літературі. Як зазначено у словнику-довіднику “Українська фольклористика”, “фольклоризм – термін, що позначає багатозначне поняття двох рівнів вияву: генетичного та функціонального. Перший рівень фольклоризму спирається на традиції фольклорно-літературних взаємин і трактується як “наслідування або використання фольклору в літературній творчості” (Р. Кирчів). Це найбільш типова ознака продуктивного фольклоризму, коли, орієнтуючись на фольклорну поетику, автори літературних творів творчо трансформують, переосмислюють чи розбудовують традиційно фольклорні мотиви, образи, композиційні схеми та художні засоби у канві власного художнього тексту [6, с. 399]. Саме цей рівень вияву фольклоризму нас цікавить у зазначеному дослідженні, оскільки другий, функціональний, рівень “впливає з соціальної природи фольклоризму як “продуктивного процесу органічної адаптації, трансформації і репродукції фольклору в суспільному побуті, культурі й мистецтві” (В. Гусев). Фольклоризм функціонального рівня проявляється в організації хорів, оркестрів, ансамблів, творчих колективів, пропагандивна діяльність яких стимулює масове поширення фольклорних чи самодіяльних авторських творів у народне середовище” [6, с. 399-400].

У цьому ж довідниковому джерелі окреслюється й поняття “фольклоризм у літературі” окремо як “синкретизм фольклору та літератури на високому художньому рівні, що народжується в процесі тривалої і різнобічної взаємодії та взаємовпливу двох художніх систем” [6, с. 400].

Аналізуючи повість Г. Квітки-Основ'яненка “Маруся”, варто зазначити, що вона була написана в контексті тих методів, напрямів та стильових течій, які притаманні були українській літературі першої половини XIX століття. На тлі романтизму її визначають за стильовим напрямом як сентиментально-реалістичну.

Нагадаємо, що романтизм виступає як “художній метод відображення дійсності, в якому домінуючого значення набирає окрема індивідуальність, носій “духу історії”, а отже, й окремий народ, окрема нація. Для романтизму характерний високий інтерес до національного, до народної творчості та історичного минулого...” [5, с. 58]. Як відомо, одним із елементів романтизму є тяжіння до народної мови, народнопоетичних засобів зображення, що відповідає зазначеній повісті Г. Квітки-Основ'яненка, зокрема, у змалюванні особистостей героїв.

Сентименталізм – ідейно-художній напрям в літературі, “якому властиве звернення до переживань і почуттів саме простих... людей, їх внутрішнього світу” [5, с. 54]. Вважається, що представники саме цього напрямку ввели до своїх творів простонародні типи, народну мову, звернулися чи не найбільше до фольклорних джерел, саме у їх творах знаходимо ідеал героя з народу, який протиставляється бездуховному й аморальному існуванню інших членів суспільства, часто із вищих верств. За цими ознаками (і знову ж акцентуючи на зображенні особистостей – героїв твору) повість “Маруся” є сентиментальною. Очевидно, що вона так і була задумана автором у контексті тогочасної дискусії із російськими письменниками та критиками, які вважали українську мову “простонаречием”, на якому не можна створити нічого високохудожнього. Маючи на увазі свою переписку з цього приводу із російським письменником П. Плетньовим, Г. Квітка-Основ'яненко писав: “Был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Я его просил написать, что серьёзное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе не способен. Знал его удобство, я написал “Марусю” и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться!” [5, с. 54]. Але все ж творець не позбавлений і рис реалізму, а реалізм – це художній метод, в основі якого лежить принцип життєвої правди” [5, с. 56].

Ось у такому досить складному стилістичному ключі Г. Квітка-

Основ'яненко змальовує у зазначеному творі життя сільської патриархальної християнської родини. І хоча фольклоризм як засіб зображення дійсності тут спостерігаємо буквально в усіх сюжетних колізіях, проте за темою нашого дослідження зацентруємо увагу лише на фольклоризмі як засобі гендерної індивідуалізації героїв.

Можна стверджувати, що, цілком відображаючи народний світогляд, можливо, дещо ідеалізуючи народне життя, побут, письменник зовсім по-різному (але все ж близько до народного ідеалу) зобразив чоловічі та жіночі образи у повісті.

У творі повноцінно змальовано два чоловічі образи – це Наум Дрот та наречений Марусі Василь.

Наум Дрот – заможний, добропорядний, роботящий селянин, господар, який твердо стоїть на ногах та знає, як і для чого живе. Він ревний, богобоязливий християнин, добрий сім'янин, який поважає свою дружину Настю та безмежно любить доньку Марусю. Маючи на увазі саме цю повість і цього героя, П. Куліш зазначив, що Г. Квітка-Основ'яненко “нас увів у мужицьку хату”, показав духовний “внутрішній образ українського народу [3, с. 473]. Безпосередньо про цього героя П. Куліш пише, що це “людина в повному значенні слова... У всіх її поняттях і діях... вражає нас саме якась велич, у якій відчуваєш природну шляхетність натури людської” [3, с. 467].

Мабуть, можна говорити про те, що автор повісті зобразив народний ідеал тогочасного українського селянина. Насамперед притягує висока моральність Наума Дрота. Будучи достатньо заможним, він не втратив людяності, жив просто, поважав інших людей, жертвував на церкву, подавав бідним, хоч і мав робітників, та ставився до них добре і сам працював нарівні з ними, був розважливий, і в радості, і в горі покладався на Бога. Та й у молодості він був таким хлопцем, про якого як про майбутнього чоловіка могла мріяти кожна дівчина: “Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друга, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледащими не водивсь, а до церкви? Так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін, – він вже й там: свічку обмінить, старцям грошенят роздасть і приньметься за діло: коли прочує про яку бідність, наділить по своїй силі й совіт добрий дасть” [2, с. 23].

Але ця ідеалізація героя і його способу життя не заважають авторові показати, ніби крізь вікно, й іншу дійсність, інший світ, у якому багато зла й несправедливості. Свою вдумливість та розважливість Наум Дрот виявляє, коли першого разу під час сватання відмовляє Василю в одруженні з Марусею, а потім ніби привідкриває йому завісу страшною реальності, яка могла б стати дійсністю, аби вже після одруження Василя забрали до військової служби, яка тривала тоді двадцять п'ять років: “Сказка ваша дев'ятидушна, дядькові хлопці малі; а як прийде набор, то певно тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитись. ...А що тогді буде з Марусею? Ні жінка, ні удова; звісно, як салдаток шанують; як саму послідню паплюгу, і ніхто і не вірить, щоб була салдатка, та й чесна. ...Де їй за полками таскатись? А молоде, дурне, попадеться ледачим людям, наведуть на усе злеє. Худобу розтаскають, повіднімають, хто її заштитить? Діточки без доглядання, у бідності, у нищеті, без науки, без усього помруть або – не дай боже! – бездільниками стануть. А вона затим ізстаріється, немощі одоліють, бідність, калічество... Тільки що в шпиталь, до старців!” [2, с. 56]. Як бачимо, йому смерть уявних онуків навіть не така страшна, як те, що вони можуть стати “бездільниками”.

Під стать Науму Дроту і хлопець Марусі – Василь. Його портрет з точністю етнографа (ще один елемент фольклоризму) автор описує під час весілля, де і познайомилася з ним Маруся: “Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі, шкапові, з підковами” [2, с. 26]. Окрім того, він “шутливий”, “жартовливий”, “коли було озьметься за танці, так і не кажи, що годі: перетанцює яку хоч музику; коли ж підвернеться до дівчат, то вже ні на кого більш не дивляться, тільки на нього і його одного слухають, а на опрочих плюють; коли ж підсяде до старіших та стане загинати їм свої балянтриси, так усі, і старі, і молоді, сидять та, пороззявлявши роти, слухають хоч до пізньої ночі” [2, с. 28]. Цей герой зображений автором також чесним, порядним, розважливим, розумним, роботящим. Незважаючи на те,

що був сиротою, він, завдяки своїй працелюбності, не бідний, має повагу і від молоді, і від старших, швидко при потребі навчився грамоти, навіть став священиком після смерті Марусі, і серед ченців у Києво-Печерській лаврі та прихожан мав також лише добру славу.

Змальовуючи ці чоловічі образи, Г. Квітка-Основ'яненко використовує такі елементи фольклоризму, як численні художні епітети (що спостерігаємо навіть уже з наведених вище цитатних характеристик), порівняння (“спина так і гнеться, неначе молодий ясенок, а з виду як намальований: очі йому, як зірочки...” [2, с. 31]; живу народну мову Слобожанщини (бачимо це з уживаних діалектизмів: “приньметься”, “заньмається”, “ськати” в значенні шукати, “швандяти”, “цихвіра”, “жартовливий”, “озьме” та ін.); численні паремії та фразеологізми, якими було пересипане мовлення простих людей (“любив, як душу”, “ні до чого не мати діла”, “дух захватило”, “загинати баянтраси”, “у душу запасти”, “правди нігде діти” і т. ін.); церковнослов’янзми та вислови із Біблії для зображення набожності (“ізрадовався”, “благоденствіє”, “Ганнино зачатіє”, “уста” і т. д.), та й сам відлік часу у творі ведеться за народним святковим календарем, що було у той час властиво народному світобаченню. Порівняно небагато використано автором твору для характеристики чоловічих образів лексики із зменшено-пестливими суфіксами, яка була притаманна сентиментальній прозі (зовсім протилежно можна сказати про її використання для характеристики жіночих образів).

При змалюванні своїх героїв та подій у повісті письменник фактично не виходить за межі зображення життя патріархальної родини Наума Дрота, як зазначалося, дещо ідеалізуючи її. Тому, власне, про негативних героїв-чоловіків у повісті не йдеться, але про те, що вони є у тому оточенні, дізнаємося із коротких ремарок: Наум Дрот “п’яниць не терпів”, про бідність “прочує”. Такі ремарки є рисами реалізму, що повертають читача від замилювання ідилією до життєвої правди. Справді реалістичними є і етнографічні екскурси автора при описі народного одягу Слобожанщини та детальні оповіді про ритуалізовані дійства під час свят, родинних і календарних обрядів, що може бути предметом окремого дослідження.

До найбільш рельєфних жіночих образів повісті “Маруся” належить, звичайно ж, головна героїня, донька Наума Дрота, і Настя,

його дружина. Олена, подруга Марусі (як і Денис, товариш Василя), бачиться, введена до сюжетної канви лише фрагментарно (і виведена із неї досить штучно), для створення враження оточення та, деякою мірою, для порівняння, адже на фоні інших, до того ж дуже відмінних, більш вирізняється і сама героїня.

Насті, дружині Наума Дрота й матері Марусі, на сторінках твору приділяється автором не дуже багато уваги. Дізнаємося лише, що “наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що було Наум ні забажа, що ні задума, Настя... ночі не поспить, усюди старається, б’ється, достає і вже зробить, і достане, чого мужикові хотілось” [2, с. 23]. Така поведінка героїні цілком відповідала народній традиції, що у той час ґрунтувалась на основі християнського погляду на родину. Далі про дружину Наума Дрота маємо згадки лише поодинокі, з яких дізнаємося про те, що вона дуже хворіла, а Маруся її доглядала та виконувала усю хатню роботу.

Саму ж Марусю, головну героїню повісті Г. Квітка-Основ’яненко зобразив за всіма законами народної та фольклорної традиції, і фольклоризм цей не штучний, не надуманий, а справжній, як у народі. І портрет, і духовно-моральний образ Марусі повністю відповідає ідеалові сільської української дівчини того часу: “Та що ж то за дівка була! Висока, прямишенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, брівоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі прямиенький, з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають, і межі ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. ...Коси у неї, як смоль, чорнії та довгі-довгі, аж за коліно... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана” [2, с. 24]. Ю. Солод у підручнику “Українська література” наводить слова із народної пісні, які повністю відповідають цьому портрету:

Очі чорні, як терночок,

Брівки рівні, як шнурочок,

Личко біле, рум’янее... [Цит. за вид.: 5, с. 55]

Настільки ж по-народному ідеальний і характер героїні: “Коли було заговорить, то усе так звичайно, розумно, та неначе сопілочка заграє стиха, що тільки б її і слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою

обітреть смажніі уста... Іде, як павичка, не дуже по всім усядам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшими себе зострілась, зараз низенько вклонилась та й каже: “Здрастуйте, дядюшка!” або: “Здорові, тітусю!” І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласкаво заговорить. А щоб який парубок та посмів би її зайняти? Ну-ну, не знаю! Вона й не лятиметься і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцім і жалібно, і сердитенько... так хоч би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько і ні пари з уст не мовить і відійде дальш” [2, с. 24].

Ще одним елементом фольклоризму, що ним користується автор, є етнографічна точність при описі костюма героїні, особливо святкового, що також виділяє її з-поміж інших та при цьому цілком відповідає дівочому костюму Слобожанщини того періоду. Коси Маруся “дрібущка за дрібущку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та завітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди обнизані добрим намистом з червінцями, так що разків з двадцять буде...”, а поверх шиї “на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус і у коньці зверху камінець червоненький... Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишніі рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата, ще материнська – придана... Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс... Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами і ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконні і червоні черевички” [2, с. 24].

Фольклоризм як засіб для індивідуалізації чоловічих та жіночих образів у повісті застосований Г. Квіткою-Основ’яненком повною мірою. Зокрема, риси сентименталізму найбільше використані при змалюванні Марусі. Це знайшло свій вияв у мовних стилізаціях: використання іменників та художніх епітетів із зменшено-пестливими суфіксами (“зірочка”, “білесенька”, “шнурочки”, “зубоньки”, “губоньки”, “неділеньку”, “чорнявенька”, “прямесенька”, “ягідки”, “цвіточки”, “тоненька”, “панночка” і багато ін.), а також художніх епітетів (“очиці, як тернові ягідки”, “губоньки, як цвіточки”, “зубоньки, наче жарнівки” і т. ін.) та згаданих раніше фразеологізмів, діалектизмів.

Очевидно, не випадково вибрані автором й імена головних героїв, найперше – найбільш, мабуть, уживані, а при цьому такі, де поєдналася християнська і народна традиція. Саму Марусю за її ідеальність так і хочеться зіставити із Дівою Марією. Василь же у перекладі з грецької означає “місяць”. У ньому – і давньослов’янський люнарний культ, і християнський святий, який вважається покровителем землеробства, а тому він дуже шанується селянами. Окрім того, у фольклорній традиції місяць – символ закоханого парубка.

Ім’я Наум носив святий, який допомагав людям приймати розумні рішення, бути розважливими. Мабуть, саме із цим пов’язано те, що у колишніх приходських школах навчання розпочиналося саме на Наума, 14 грудня, і матері молилися цьому святому, аби він “навів на ум” їхніх дітей, щоб вони гарно вчилися. Зокрема, про це зазначав у своїй праці “Місяцелік” В. Скуратівський: “За народними уявленнями, Наум – покровитель розуму, знань і благочинства...” [4, с. 155]. Саме таким бачимо й однойменного героя твору. Прізвище Дрот теж ніби говорить про якийсь внутрішній стержень, впевненість у собі.

О. І. Гончар у статті “Григорій Квітка-Оснoв’яненко”, спираючись на вислови самого письменника, пише, що його “естетичному ідеалові найбільше відповідали герої, побачені ним “в простом класе людей... где люди действуют не по внушённым им правилам, не по вложенным в них понятиям, а по собственному чувству, уму, рассудку”. Оглядаючись на свій літературний доробок, Квітка-Оснoв’яненко писав, що його “герои и героини все в квитках и запасах, все здешних мест” [1, с. 158].

Окрім того, елементами фольклоризму у творі загалом є народні прикмети та передбачення, пов’язані з ними, детальний опис окремих таких родинних та календарних обрядів, як сватання, частково весілля, поховання молоді дівчини, поминальні обряди та Великдень, Петрівка, інші. Не можна не відзначити використання у творі народнопісенних мотивів та безпосередньо текстів окремих пісень під час опису тих чи інших обрядів. Та й у жанрово-стилістичному плані поетика “Марусі”, як і інших прозових творів письменника, тяжіє до народного оповідання, що надає твору особливого колориту та правдивості, переконливості. Але ці риси можуть стати предметом окремого дослідження.

Щодо зазначеної теми, то можемо стверджувати, що усі головні образи повісті Г. Квітки-Основ'яненка "Маруся" є, типовими, змальовані з певною ідеалізацією. Разом з тим, вони глибоко індивідуалізовані згідно з гендерними ознаками та способами зображення. І основним засобом такої індивідуалізації у творі став фольклоризм у всіх його проявах.

Відомо, що цим твором ще з юнацьких років захоплювався П. Куліш, а потім неодноразово аналізував його у своїх критичних статтях. Можна помітити багато спільних рис в Основ'яненковій "Марусі" та Кулішевій ідилії "Орися" із різницею у хронологічно зображуваних періодах та кінцівкою – Кулішеве оповідання закінчується щасливим одруженням героїні. Як би там не було, а вплив Г. Квітки-Основ'яненка на П. Куліша і його манеру письма (особливо якщо говорити про малу прозу письменника) дуже помітний.

Хоча повість "Маруся" має трагічну розв'язку, проте за предметом зображення (життя української патріархальної родини), порівняно з іншими творами української літератури того періоду, у яких зображено бідність народу, знущання кріпосників над простими людьми, наймитство, – він звучить оптимістично, показуючи як найкращі риси українського характеру та ментальності могли розвиватися в умовах вільних, умовах непригноблення.

Список використаної літератури:

1. Гончар О. І. Григорій Квітка-Основ'яненко // Історія української літератури XIX століття. Книга перша / За ред. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1995.
2. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Прозові твори // Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. – Т. III. – К.: Наукова думка, 1981.
3. Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность послучаю выхода в свет книги "Народні оповідання" Марка Вовчка // Твори. У двох томах. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1989.
4. Скурагівський В. Місяцелік. Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1993.
5. Солод Ю. Українська література. – К.: Козаки, 1996.
6. Українська фольклористика. Словник-довідник / Укладання і загальна редакція Михайла Чернопиского. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008.